

GÖÇEBE UYGARLIĞINDA “ÇOBAN” VE “ÇOBANLIK”

İLHAN ŞAHİN*

Tarihî süreç içinde *insan-tabiat-hayvan* arasındaki ilişki ağı içinde doğan göçebeliliğin kendine özgü kültür ve uygarlık değerlerinin ve bu değerleri ifade eden kavramların olduğu bir gerçektir. Bu kavramlar arasında *çoban ve çobanlık* şüphesiz önemli bir yere sahiptir. Çoban ve çobanlığın, insanoğlu tarafından hayvanların evcilleştirilmesine paralel olarak ortaya çıktığını düşünmek gerekir. Bu bağlamda insanoğlu beslenmesi için önce tabiatı ve tabiattaki yabancı hayvanları gözlemlene, takip etme ve avlama ile yetinmeye başlar. Böylece av peşinde koşan insanoğlu, avladıkları hayvanlarla beslenmelerini sağlar. Ancak zamanla insanoğlu, hayvanları yakalayıp korunaklı bir yerde tutmanın daha güvenilir bir yol olduğunu fark etmiş olmalıdır. Bu bakımdan hayvanları yakalamak için insanoğlu ile hayvanlar arasında amansız bir mücadelenin meydana geldiğini düşünmek gerekir. Bu mücadeleler esnasında kendini savunmayı ya da saldırmayı içgüdüleriyle bilen yabancı bir hayvanın yakalanması ve kontrol altına alınması şüphesiz kolay değildir. Özellikle insanoğlu ile kurt, aslan ve kaplan gibi yırtıcı hayvanlar arasında çok sert ve çetin mücadeleler meydana gelmelidir. Bu bağlamda insanoğlunun muhtemelen önce yaralı ve yolunu kaybetmiş; sonra da evcilleştirilmeye yatkın ve uysal hayvanları kendilerine alıştıırıp beslemekle işe başladıkları düşünülebilir. Böylece insanoğlu zaman süreci içinde hayvanları idare etme, besleme, hareket ettirme, yönlendirme, otlatma, çiftleştirme, onların dilinden ve hastalıklarından anlama gibi birikim ve tecrübeleri kazanır¹.

Insanoğlunun bu ilişki ağı içinde tabiat ve tabiattaki canlı ve cansız varlıkları, evren ve inanç ile ilgili duygu ve düşüncelerini, daha çok çizgilerle kaya üzerine tasvir ettiği dikkati çeker. Önemli bir kısmı yazının icadından önceki döneme ait olan bu tasvirler, petroglif olarak bilinirler. Çeşitli Türk boylarınca vücuda getirilen bu petrogliflere Asya'nın içlerinden Avrupa'nın ortalarına kadarki çok geniş bir coğrafyada rastlamak mümkündür. Petrogliflerde hayvan türlerine sık sık rastlanması, esasında insanoğlunun hayvanlar ve doğa ile iç içe yaşadığını gösterir². Petrogliflere de yansıyan bu ilişki ağı, birikim ve tecrübelerle giderek *çoban* veya *çobanlık* mesleğinin kazanıldığını söylemek mümkündür.

Avrasya göçebeliliğinde evcilleştirilen hayvanların başlıcasını Türkçe'de *koyun, keçi, inek, at ve deve* olarak bilinen beş çeşit hayvan teşkil eder. Bu hayvanlar hem Türk dillerinde hem de Moğolca'da *mal* genel adıyla bilinir. Dört ayaklı ve toynaklı (tırnaklı) olan bu beş çeşit hayvana

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.

1 Insanoğlunun Afrika'dan çıkarak diğer kıtalara yayıldığı teorisi genelde kabul görür. Bu bağlamda insanoğlunun Afrika'dan çıkışı, avcı toplayıcı olarak dünyaya yayılışı, bu yayılmada ve göçlerde buzullaşma döneminin ve hayvan sürülerini takip etmenin etkisi, tarımın ve kentsel yaşamın en erken dönemlerden itibaren geçirdiği safhalar gibi konularla ilgili genel değerlendirmeler için bk. Brian M. Fagan, *People of the Earth: An Introduction to World Prehistory*, published 1989 by Scott, Foresman in Glenview. Bunun yanında Avrasya'da göçebe hayat tarzının doğuşu ve şekillenmesi ile ilgili yeni yaklaşımlar için bk. Masatake Matsubara, "Joron-Yûrashiashino Kouchikuni Mukete" (Japonca), *Yûrashia Sougen Karano Messege: Yûboku no Saizensen*, editörler: M. Matsubara-Y. Konagaya-H. Yang, Tokyo 2005, s. 11-33.

2 Bu konuda yapılan bazı örnek çalışmalar için bk. Ya. A. Şer, *Petroglifi Sredney i Tsentral'noy Azii* (Orta ve Merkezi Asya'daki Petroglifler), Moskva 1980; *Mir naska'l nogo Iskusstva* (Kayalar Üzerindeki Sanat Dünyası), Moskva 2005; A. N. Mar'yaşev, *Petroglifi Semireçya: Zveri v kamne / Pervobitnoeiskusstvo* (Yedi-Su Petroglifleri: Taş Üzerinde Hayvan Resimleri), Novosibirsk: Nauka, Sib. Otd-ie, 1980.

Avrasya'da göçebeliliğin temel evcil hayvanları denebilir. Ancak Kırgız ve Kazak toplumunda bu hayvanlardan dördü esas hayvan olarak kabul edilir. Bunlar at, koyun, keçi ve inehtir. Bu bakımdan Kırgız toplumunda söz konusu dört hayvan için *tört tülük mal* ve Kazak toplumunda *tört tülük mal* deyimleri kullanılır.

Göçebeliliğin temel evcil hayvanı olan beş çeşit hayvandan önce evcilleştirilen hayvan köpektir. Köpeğin daha çok yemek artıklarıyla ve çöpler arasında bulduklarıyla beslenmesi ve bu bağlamda insanoğlunun yaşadığı çevrede dolaşmasından dolayı kolay bir şekilde evcil hâle geldiğini söylemek mümkündür. Eski Türk efsanelerinde ve destanî eserlerinde daha çok *it*, *barak* ve nâdiren de *it-barak* terkiibiyle geçen köpek, av esnasında avcılara yardımcı olan, ait olduğu hane halkının evini veya çadırını bekleyen ve yırtıcı hayvanlara karşı hayvan sürülerini koruyan bir hayvan özelliğini gösterir. Köpeğin Türk hayat ve kültüründe eski bir mazisi ve sempatik bir yeri olduğundan Türk kavimlerinin onomastiğinde yaygın³ ve dinî ritüellerinde belli bir yeri vardır⁴. Bu bağlamda köpek, Moğollar da dahil, sadece Merkezi Asya ve Anadolu göçebeliliğinde değil, Tibet gibi göçebe toplumlar geleneğinde de takdir edilen, güvenilen ve şeref duyulan bir hayvandır. Nitekim 8. yüzyıl Çin kaynaklarına göre Tibetliler liderlerini şereflendirdikleri zaman köpek gibi ses çıkarırlar ve ulurlardı⁵.

Avrasya göçebeliliğinin evcil hayvanları arasında en erken evcilleştirilen hayvan koyun ve keçidir. Bununla ilgili Batı Asya'da aşağı yukarı MÖ 9000 yılına ait koyun; MÖ 8000-7000 yıllarına ait koyun ve keçi kemiklerinin en eski örneklerine rastlanır. Koyun ve keçinin evcilleştirilmesiyle göçebeliliğin onlardan uzun süre istifade ettiği ve bu sürede elde edilen tecrübelerle daha büyük hayvanları evcilleştirmeyi denedikleri düşünülebilir. Bu bağlamda Batı Asya'da ineğin MÖ 6000, Güney Rusya'da atın MÖ 4000 ve Güney Arabistan'da devenin MÖ 3000 yılına ait kemik örneklerine rastlanmaktadır⁶.

Göçebe Türk halk ve topluluklarında evcilleştirilen hayvanlardan bazısının adları 8. yüzyıla ait Orhon yazıtlarında geçer. Bu hayvanlar arasında Türk dillerinde genelde *koy* veya *koyun* olarak bilinen *kony*⁷ ve *at* veya at sürüsünü ifade eden *yılkı* adlarına rastlanır⁸. Ayrıca 8. yüzyıla ait Yenisey yazıtlarında *altı bin yontım* (altı bin jilkım)⁹; *yerdeki tamkalıg yılkı bunsız erti* (yerdeki damgalı at sürüsü sayısız idi)¹⁰; *bay, bar ertim. Ağılım on, yılkım sansız erti* (çok zengin idim. Ağılım on, atım sayısız idi)¹¹ şeklinde ifadelerin geçmesi, sadece koyunun değil, evcilleştirilen ve uçsuz bucaksız bozkırlardaki uzun mesafelerin kat edilmesini sağlayan atın insanoğlu tarafından yaygın olarak kullanıldığını ve istifade edildiğini açık bir şekilde gösterir. Bu bağlamda 11. yüzyıla ait Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâtî't-Türk*'inde at, eçkü (keçi), koy (koyun), sığır (sığır), tewe (deve), yılkı ve Çigil lehçesinde sığır ve öküz anlamına gelen *ud* gibi hayvanların adları da sık sık yer alır¹².

3 A[hmet] Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde 'Köpek' Kültü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1961, s. 1-11.

4 Peter B. Golden, "Wolves, Dogs and Qipçaq Religion", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus L/1-3 (1997), 87-97.

5 Robert B. Ekvall, "Role of the Dog in Tibetan Nomadic Society", *Central Asiatic Journal*, VIII (1963), 163-173.

6 Hayvanların evcilleştirilmesi ile ilgili yeni görüşler ve teorik bazı yaklaşımlar için bk. Yutaka Tani, "Reconsideration of the Early Domestication Process of Goats or Sheep in the Middle East: The Meaning of Two Types of Nursing Interventions into the Eve-neonate Relationship" (Japonca), *Minzokugaku Kenkyu / The Japanese Journal of Ethnology*, 64/1 (1999), s. 96-113. Ayrıca bk. M. Matsubara, "Joron-Yûrashiashino Kouchikuni Mukete", s. 11-33.

7 Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2010, s. 26-27, 54-55.

8 T. Tekin, *a.g.e.*, Sözlük-Dizin, bk. at ve yılkı.

9 Nurdin Useev, *Enisey cazma estelikleri / Leksikası cana tekstter*, Bişkek 2011, s. 409.

10 N. Useev, *a.g.e.*, s. 361.

11 N. Useev, *a.g.e.*, s. 504

12 Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, Ankara 2014, Dizin, bk. at, eçkü, koy, sığır, tewe, yılkı ve ud.

Hayvanların evcilleştirilmesi, şüphesiz insanoglunun onları idare etme, gütmme, bakma, gözetme, koruma, otlatma gibi konularda bilgi, birikim ve tecrübe edinmelerini ve uzmanlaşmalarını sağlamıştır. Bununla ilgili olarak eski Türkçede *küd-/gütmek* fiil kökünden çıkan kelimelerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Nitekim 11. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud’un yazdığı *Dîvânu Lugâti’t-Türk* isimli eserde *ol kōy kūḏti* (o koyun vb.ni güttü) ve *ol meni kūḏti* (o beni bekledi) ifadeleri geçer¹³. Burada ilk cümlede yer alan *kūḏ-* fiili, şüphesiz gütmek ve otlatmak anlamındadır. İkinci cümledeki *kūḏ-* fiili ise beklemek, bakmak ve gözetmek anlamına gelir. Ayrıca *Dîvânu Lugâti’t-Türk*’te geçen *ol mana küḏezdi* (o benim için nesneyi sakladı), *Tenri meni küḏezdi* (Tanrı beni korudu)¹⁴ cümlelerindeki küdeze- fiili ise korumak, saklamak, sakınmak, beklemek gibi anlamları taşır. Konuyla ilgili olarak 8. yüzyılda Yenisey yazıtlarında yer alan ‘... *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizme, içiçim er, üküş er, oylan er, küdegülerim, kız-ke-linlerim bökmmedim, esizime, ayıta*’ cümlesindeki *küdegü* kelimesine de işaret etmek gerekir¹⁵. Burada güveyi veya damat anlamına gelen *küdegü* kelimesinin, hanımına bakan, onu koruyan anlamına geldiği intibai da uyanmaktadır.

Bu misallerden anlaşılacağı üzere hayvanları gütmek anlamında eski Türkçe’de *kūḏ-* fiilinden kelimeler türetildiği ve bu bağlamda türetilen kelimelerin kullanıldığı yere göre korumak, saklamak, bakmak gibi anlamlara geldiği dikkati çekmektedir. Ancak burada belirtilmesi gereken husus, hayvan sürülerinin cinslerine göre güdücülerin farklı isimlerle adlandırılmasıdır. Nitekim Oğuzca’da (Türkiye, Azeri, Türkmen) *koyun ~ goyun*; Kıpçak ve Uygurca’da (Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur) ise *koy* (qoy) olarak bilinen koyun sürüsü güdücülerini için Kırgızca’da *koşçu*, Kazakçada *koşşı*; at güdücülerini için *yılkıç* veya *jılkıç*; öküz çobanları için *udç*, inek çobanları için *uyçu* gibi adlar verilir. Bu adların, Türkçedeki diğer pek çok mesleğin oluşumuna benzer bir şekilde hayvan adlarının sonuna gelen *-çi, ç*, *-çu, -çü* gibi eklerle teşkil edildiği anlaşılır. Moğol göçebelerinde ise çoban, Türk dillerindeki yapılanmaya benzer bir şekilde hayvan adlarının sonuna *-çin* ekinin gelmesiyle elde edilir. Diğer bir ifade ile Türkçe’de çeşitli meslekleri ifade etmek için kullanılan *-çi, ç*, *-çu, -çü* gibi eklerin işlevini Moğolca’da *-çin* eki üstlenir¹⁶.

Koyun güdücülerini ifade eden *koşçudan* başka Orta Türkçe dönemine ait bazı yazma eserlerde, *qoy* kelimesine *+mat* ekinin (daha ihtiyatlı bir tabirle *mat* unsurunun) eklenmesiyle *koyuncu*, *koyun güden*, çoban anlamında *qoymat* kelimesi de geçmektedir. Günümüz Türkçesinde *sığirtmaç* (sığır çobanı) sözcüğündeki *maç* gibi aynı anlama sahip olan *koymatın* geçtiği eserler, 12.-14. yüzyıllarda Harezmi bölgesinde yani bugünkü Türkmenistan’ın batı bölgelerinde ve Karakalpakistan topraklarında konuşulmuş ve yazılmıştır¹⁷. Bu sözcükleri 8. yüzyıldan 11. yüzyıla kadar Türkçede çoban anlamını veren sözcükler olarak kabul edebiliriz.

XI. yüzyılda hayvan sürülerini gütmek ile ilgili Türkçe’de *çoban* sözcüğünün yer almaya başladığı görülür. Zerdüş dininin kutsal kitabı *Avesta* metinlerinde *fşu-pana* olarak geçen bu sözcüğün ilk ögesi Eski Farsça’da *koyun* anlamına gelir. Kelimenin bu anlamıyla Hint-Avrupa dillerinde görülmesi, sözcüğün Hint-Avrupa dillerindeki kanıtı olabilir. Farsça lugatlerde Pehlevice *şupān* kelimesinden geldiği belirtilen kelimenin hem *čū-pān* hem de *şobān* şeklinde yazıldığı ve *nigehbān-ı gelle-i gūsfend u gāv* (koyun ve sığır sürüsü bakıcısı) anlamını taşıdığı tespit

13 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 529.

14 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 256, 279.

15 Nadelyayev ve diğer., *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad 1969, s. 324.

16 Hikari Egawa, Tseel Ayusha ve Takahiro Tomita ile müştereken yürütülen Mukayeseli Avrasya Göçebeleri projemiz çerçevesinde Moğol göçebeliği hakkında Moğolistan’daki alan çalışmalarımız halen devam etmektedir.

17 Nuri Yüce, “Orta Türkçedeki +mat eki”, *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 37, İstanbul 2008, s. 181-190.

edilir¹⁸. Kelimenin bu yapısının Farsça kökenli gav-bân (sığır çobanı), şütür-bân (deveci, deve çobanı) gibi sözcüklerdeki *hayvan adı +bân* kuruluşlu yapılarla benzerlik göstermesi, Farsça kökenli olduğunun bir diğer işareti olmalıdır. Clauson, sözcüğün daha geniş anlamda küçük memur, köy muhtarı ve bir bölgenin yöneticisi gibi anlamlara da geldiğini, erken dönemlerde Bulgarca'da dahi var olduğunu, Macarca'da ve Slav dillerinde župan (jupan) olarak geçtiğini belirtir¹⁹. Bu bağlamda XI. yüzyılda Kâşgarlı'da köy büyüğünün yardımcısı olarak geçen *çu-pan* sözcüğünün²⁰, *çoban* sözcüğünü çağrıştırdığının altını çizmek gerekir. Çoban sözcüğü, bu anlamları dışında yazma eserlerde sağdaki sayfayı soldaki sayfaya bağlayan; soldaki sayfanın ilk kelimesinin sağdaki sayfanın en altında tekrarı olan kelime anlamına da gelir. Dolayısıyla kelime, kitap yapraklarını toplayan, düzenleyen bir fonksiyon üstlenmesi bakımından çoban anlamını da andırır²¹.

Çoban sözcüğünün 11. yüzyıl sonrası Orta Türkçe döneminde İslâmiyet'in etkisiyle dilde varlığını hissettirmeye başladığı ve Türkçe'nin daha çok İran'a yakın bölgelerinde kullanıldığı dikkati çeker. Bu durum Türkçe'deki çoban kelimesinin Farsça ile olan ilgisini daha yakından ifade eder. Esasında kelimenin Türkçe etimolojisinin bulunamadığı da bir diğer gerçektir²². Kelimenin Farsça lugatte geçen *çû-pân* veya *şobân* şeklinin, nâdir de olsa Osmanlı arşiv belgelerinde *şû-bân* okunacak şekilde geçmesi dikkat çekicidir. Bu bağlamda kelime, Vize dağlarında toplanarak cinayet ve serkeşlikte bulunan eşkiyanın ele geçirilip haklarından gelinmesi hakkında Vize sancak beyine ve kadısına gönderilen 16 Şaban 967 (12 Mayıs 1560) tarihli hükmünde "... *sipâhîler koyunları şûbânî (شوبانی)*" ve "... *sipâhîler koyunları şûbân(شوبان)larındadır ...*" ifadelerinde yer alır²³. Burada *şûbân*, koyun güdücülüğü ve sürücülüğünü karşılar. Kelimenin bu şekilde geçmesi, muhtemelen hükmü yazan kâtibin Farsça'yı bilmesinden veya kelimenin *çoban* yanında bu şekilde de Anadolu Türkçesine girmesinden ileri gelmelidir. Azerice'de *çoban*, Kazakça'da *şopan*, Kırgız, Tatar ve Başkurt dillerinde *çaban*, Özbekçe'de *çopân*, Türkmen ve Uygurca'da *çopan*, Rusça'da *çaban* (pastuh) şekillerinde geçen kelimenin, söz konusu dillere sonradan girdiğinin altını çizmek gerekir.

Göçebelikte çoban, hayvanların dilinden anlayan ve onlarla her bakımdan bütünleşen bir kişi olarak görülür. Bu anlama ve bütünleşme, usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde, göçebe ailelerde tecrübe ve birikimlerin nesilden nesile aktarılması ve yerinde yapılan gözlem, tespit ve uygulamalarla öğrenilir. Esasında göçebelikte ailelerin ekonomik faaliyeti, hayvancılık ve hayvancılıkla ilgili üretimlere dayandığı için, aile bireylerinin hepsinin az veya çok çobanlık bilgisiyle donanımlı olduğunu söylemek gerekir. Ancak aile bireyleri arasında geleneksel olarak oluşan iş bölümünün gereği olarak bir çoban vardır. Bu çobanın aile bireyleri haricinde de olması mümkündür. O zaman çobanlık, belli bir ücret veya bedel karşılığında yapılır²⁴.

18 Muhammed Muîn, *Ferheng-i Farsî*, I, Tahran 1371, s. 1319, II, Tahran 1371, s. 2013.

19 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press 1972, s. 397-398.

20 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 173.

21 Metin Akar, *İç ve Dışıyla El Yazması Kitaplarımız: Kelimeler ve Terimler Ansiklopedik Sözlüğü*, s. 10, (baskıda).

22 Von Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden 1967, s. 108-110. Köprülü, Türkçe'den Farsça'ya geçen sözler arasında "şubân / çoban" sözcüğünü de zikretmesine rağmen (M. Fuad Köprülü, "Yeni Fars'de Türk Unsurları", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII/1, İstanbul 1942, s. 9-10), Doerfer, işaret zamiri dışında Türkçe kelimelerin başında "ş" harfi bulunamayacağını belirtir ve bu görüşe karşı çıkar (Bk. Doerfer, *a.g.e.*, s. 109).

23 *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)*, <Özet ve Transkripsiyon>, İstanbul 1993, s. 489; *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968 / 1558-1560)*, <Tıpkıbasım>, İstanbul 1993, 374/1104.

24 1950'li yıllarda Anadolu'da Toroslar'da yaşayan Türkmenler arasında yerinde yapılan tespitlerde, bu ücret veya bedelin, kuzu veya koyun sayısı üzerinden ayrı olarak alınan hayvanlar ile çobanın yeme, içme ve giyim gibi

Bu bağlamda çobanın en önemli görevlerinden biri, mevsimlere göre hayvanları idare etmek, otlatmak veya onların beslenmesini sağlamaktır. Bu bakımdan çoban, mevsimlere göre günün zaman dilimi içinde, sanki kurulmuş bir saat gibi hayvanların ne zaman otlatılacağını, dinleneceğini ve suya ihtiyaçlarının olacağını iyi bilir.

Çoban bu gibi eylemleri yaparken hayvanın yönünü değiştirmek, onları durdurmak ve hızlandırmak için çeşitli yöntemler kullanır. Bunun için eliyle taş veya kesek denen sert toprak parçası atarak ya da elindeki değneği sallayarak istediği amacı gerçekleştirebilir. Bunun yanında hayvanları idare ederken ve onları yönlendirirken seslenme de yapabilir. 11. yüzyılda *Dîvânu Lugâti't-Türk'te* keçiye bağırarak ve onu sürmek için *çik çik*; çağırarak için *çilik*; onları güderken ve belli bir yön vermek isterken *hoş hoş*; atlara kızarken *eç eç*; deveyi köktürmek için *çök çök* gibi ünlemlerin kullanıldığı tespit edilmektedir²⁵. Bu ünlemler hayvanlar güdülürken şüphesiz çobanlar tarafından söylenmekteydi. Bu tür seslenmelere Anadolu'da *kışleme* denir²⁶. Kışleme, sürünün hareketinin değiştirilmesi ve devam edilmesi durumunda kullanılır. Hayvan sürüsü için kışleme, hem insandan hayvana sesle verilen bir emir hem de insan ve hayvan arasında ilişkiyi sağlayan bir yöntemdir. Ancak bu seslenmeler, hayvan türlerine göre değişebilir. Bu bağlamda Anadolu'da Antalya yöresinde yaşayan Çoşlu Yörükleri çobanları, koyunları uyandırmak için *şşş* diye dişler arasında sert bir şekilde hava geçirilerek bir ses çıkarır. Bunun yanında keçileri uyandırmak için *şşş*, *çiç* ve keçi sürüsü hareket etmeye başlayınca onların hareketlenmelerini daha da motive etmek için *heeey*, *heeey* diye yavaş ve uzunca seslenir. Otlamaya başlanana kadar, ara sıra ve yavaş yavaş çıkarılan bu sese, sürünün yürümeye devam etmesini sağlayan bir işaret denebilir. Ayrıca sürü, başkasının otağına veya ormana girdiğinde *ah ah* veya *aa aa*; sürünün arkasında kalan keçiye 'buraya gel' anlamında *he*, *hey* veya *eeey* sesi çıkarılır; haftada bir veya 10 günde bir tuz taşını yalamaya çağırıldığında ise *ga ga ga* sesi veya *pii* diye keskin bir ısıklık çalınır²⁷.

Seslenme ile hayvanları ve hayvan sürülerini idare etmek, Anadolu'daki göçebelerin asıl kaynağı olan Merkezi Asya'daki çobanların da önemli bir yöntemidir. Nitekim Kırgız göçebelerinden Sayak urusuna (boy) bağlı Kurman Koco urugu çobanları, koyunun hareket etmesi için *koş koş*, gelmeleri için *püşşöy*; keçilerin hareketi için *çek çek*; atların hareketi için *hayt hayt*, durmaları için *t(d)ırrr* ve atları sağarken sakin olmaları için *tak tak*, yeni doğan ve kulan olarak bilinen atın yavrularını çağırarak için *kuroo kuroo*; ineği hareket ettirmek için *öşş öşş* ve çağırarak için *hov hov* seslerini çıkarır²⁸. Keza Moğol göçebelerinde koyun, keçi, at, inek ve devenin yürümesi, durması, gelmesi ve yönünün çevrilmesi gibi eylemler için de çobanların hususi sesleri ve sözleri vardır.

Çobanların bu şekilde seslenerek sürüyü idare etmesine kültürel bir unsur olarak bakmak gerekir. Esasında seslenme sistemi, insan ile hayvan arasında kurulan iki taraflı etkileşimin bir göstergesidir. Bu bağlamda Kırgız ve Moğol göçebelerinde az da olsa bazı seslenme sözcüklerinin birbirine benzemesi, yakın kültürel ilişkilerinin bir emaresi olmalıdır.

ihtiyaçlarını içine aldığı dikkati çekmektedir (Ali Rıza Yalgın, "Hayvancılık", *Türk Etnografya Dergisi*, III, Ankara 1959, s. 89-90).

25 Kâşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 145, 167, 173, 317.

26 Masatake Matsubara, *Göçebeliğin Dünyası: Türk Göçebelerinden Çoşlu Yörüklerinin Etnografyası*, Ankara 2012, s. 32.

27 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. M. Matsubara, *a.g.e.*, s. 32-36.

28 Toktobolot Kazak uulu (doğumu: 19 Mayıs 1932), Kızıl-Oy aylı (köyü), Cayıl rayonu (ilçesi), Çüy oblastı (il), Kırgızistan, 3 Eylül 2017'da Suusamır yaylasında yapılan görüşme.

Çobanı ve çobanlığı, hayvanların kuzulaması veya yavrulaması; bunların emzirilmesi; süt sağımı; kepenek, karayelin, kotur/uyuz gibi hayvan hastalıkları ve bunların geleneksel usulle tedavi edilmesi; hayvanların tanımlanması ve bilinmesi gibi konularda uzman olarak görmek lazımdır²⁹. Bu konuda Düzce vilayeti sınırları içinde atadan oğula en az üç nesli çoban olan Çoban Ali Usta'nın çobanlık ile ilgili bilgi ve tecrübesinden bir iki noktaya işaret etmek yerinde olacaktır. Çoban Ali Usta'ya göre koyun veya keçi için en tehlikeli hastalıklardan biri *tabak* veya *şarp* adıyla bilinen bulaşıcı hastalıktır. Bu hastalığın belirtileri, hayvanın ağzının ve burnunun yara olması, yaranın tırnaklara kadar tesir etmesi ve tırnağının çıkmasıdır. Ayrıca bu hastalık süresince hayvan ateşlenir, yemeden içmeden kesilir ve tedavi edilmezse ölür. Tedavi için hayvanın ağzı ve burnu limonlu sirke ile yıkanır. Gerekirse bu yıkanmadan sonra yara yerlere tuz basılır. Bunun yanında hayvana sarımsaklı yoğurt içirilir. Bu durum gösteriyor ki çoban sadece hayvanları güden ve onları otlatan kimse değil, onların hastalıklarını bilen, geleneksel yöntemlerle âdeta bir veteriner gibi hastalıklarını tedavi eden ve isteklerini yerine getiren bir bakıcıdır. Bu bağlamda Ali Usta: "koyunu güderken çok dikkatli olmak gerekir, çünkü koyun nazik ve uysal bir hayvandır, koyun kavalin sesinin hastasıdır, koyun kavalin sesini duyunca yumuşar ve kendinden geçer, dedem rahmetli Abdullah Usta'nın kavalı vardı, kaval çalardı ve kavalin sesiyle koyunları adeta mest ederdi" der³⁰.

Şarp hastalığına Kırgız göçebelerinde *şarp* denilir. Bu durumu aradan yüzyıllar geçse de Anadolu'da Türkmen veya Yörük adıyla bilinen göçebe gruplar ile Merkezi Asya göçebe grupları arasındaki kültürel bağların bir işareti olarak kabul etmek gerekir. Kırgız göçebelerinden Çerik urusuna (boy) mensup Çoban Temirbek Asılbekov, Kırgız göçebelerinin hayvanlarında görülen şarp hastalığının ottan, ekolojinin bozulmasından ve hatta bulaşıcı bir hastalık olarak başka göçebelere gelmiş olabileceğini belirtir. Bunun tedavisi için hayvanın yara olan tırnaklarının arasının tuzlu suyla yıkanarak temizlenmesini ve bunu takiben keçinin iç yağının temizlenen yere sürülmesini tavsiye eder³¹.

Çobanın bu özellikleri taşıması, küçük yaştan itibaren idareciliği yanında tabiatla bütünleşerek başta koyun olmak üzere hayvan güdücülüğünde uzmanlaşması, söz konusu terimin, hususi bir ad, unvan, lakap veya sıfat olarak kişilere, çobanın kendisine veya kendi neslinden olanlara, göçebe gruplara ve hatta beylik mesabesindeki devletlere verilmesine sebep teşkil etmiştir. Bu bağlamda örnek olarak 12. yüzyıl sonlarında kurulan ve 13. yüzyılda Kuzeybatı Anadolu'ya hakim olan Çobanoğulları Beyliği'nin atası Çoban Bey'i ve 14. yüzyıl başlarında İlhanlı Devleti'nde emirül-ümeralığa kadar yükselen ve belgelerde ismi Çûpân olarak geçen Emir Çoban'ı göstermek mümkündür. Bunun yanında 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Denizli (Lazkiye) bölgesinde Çobanlar, Antalya bölgesinde Çobansa, Halep ve Yeniil Türkmenleri arasında Çoban Beylü ve Kars (Kadiri) bölgesinde Çobanlı adlı konar-göçer Yörük veya Türkmen gruplarını zikretmek mümkündür³². Bu gruplar arasında Denizli bölgesindeki Çobanlar grubunun Kayı ve Seyyid Vefa Yörükleri ile bir arada ve aynı bölgede kaydedilmesi, onların erken dönemlerde Batı Anadolu'daki Yörük grupları arasında hem mevkilerine hem de siyasi ve sosyal bakımdan oynadıkları role işaret olmalıdır.

29 A. R. Yalçın, a.g.m., s. 90-91.

30 Ali Usta (doğumu: 5 Şubat 1955), Düzce ili, Gölyaka ilçesi, Bakacak köyü, 18 Mart 2017'de yapılan görüşme. Ali Usta, 1313 yılında doğan ve 93 yaşında vefat eden dedesi Abdullah Usta'nın 32 yıl çobanlık yaptığını; halen 84 yaşında olan babası Dursun Usta'nın da 1936'da doğduğunu belirtir.

31 Temirbek Asılbekov (doğumu: 28 Şubat 1969), Karatal ayılı (köyü), Atbaşı rayonu (ilçesi), Narın oblastı (ili), 27 Ağustos 2017 tarihinde Şeker-Bulak yaylasında (cayloo) yapılan görüşme.

32 İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006, bk. Index: Çoban, Çoban Yörükleri, Çoban Beylü Cemaati, Çobanlı Cemaati, Çobansa.

Bunun yanında Osmanlı döneminde Diyarbakir bölgesinde geniş bir bölgeyi yurt tutan Bozulus ve Karaulus ile Şam bölgesinde yaşadıklarından dolayı Şam Türkmenleri adıyla bilinen göçebe gruplar, 1540 tarihli kanunnâmeye göre, çölde (berriye) kışladıkları zamanlarda *âdet-i çobanbeyi* veya *çobaniyye* adıyla her 100 koyundan 20 akça vergi vermekteydiler³³. Bu göçebe grupların önemli bir kısmının Akkoyunlular’dan Osmanlılara intikal etmesi ve Anadolu’nun diğer bölgelerindeki göçebe gruplarda bu tür bir vergiye rastlanmaması, söz konusu verginin Akkoyunlular’dan kalma bir vergi olabileceğini gösterir. 1540’da adı geçen göçebe gruplardan tahsil edilen *çobaniyye* vergisinin önemli yekun teşkil ettiği dikkati çekmektedir³⁴. Muhtemelen bu sebepten dolayı *çobanbeyi* vergisi, doğrudan mîriye yani hazineye ait olarak toplanmakta ve tahsil edilmekteydi. Bu bağlamda söz konusu verginin toplanması, tahsil edilmesi ve Diyarbakir hazinesine teslim edilmesi için merkezden bir görevli tayin edilmekteydi. Toplanan verginin *çobaniyye* olmasından dolayı bu görevde bulunanlara *çobanbeyi* denilmekteydi. Nitekim 12 Ramazan 1022 (26 Ekim 1613) tarihinde bu görevde olan Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Derviş, *çobanbeyi* olarak bilinmekteydi³⁵. Bütün bunların yanında 1582 yılında III. Murad’ın oğlu Şehzade Mehmed’in sünneti şenliklerine (şûr-ı hümayûn) katılan ve hediyelerini sunan meslek grupları arasında Çoban Cemaati’nin de olması dikkat çekicidir³⁶. Burada Çoban Cemaati, konar-göçer bir hayat yaşayan Türkmenler’in veya Yörükler’in hayvanlarını güdenleri ifade etmektedir. Bu bağlamda Çoban Cemaati, penîr (peynir), gûsfend (koyun), en’âm (sığır ve at), tereyağı ve incirden sükkar (muhtemelen incirden yapılan pestil) olarak bilinen hediyelerini sunarlar. Bu tür hediyelerin göçebeliliğin kendine özgü ekonomik faaliyetlerine ve yaptıkları işlere dayanmasından dolayı Çoban Cemaati de bir meslek erbabı sayılmış ve diğer meslek dalları arasında yer almış olmalıdır. Hediye edilen ürünler arasında incirden yapılan sükkarın olması, söz konusu cemaatin, incirin yetiştiği Batı Anadolu’daki Yörük gruplarına mensup olabileceğini hatıra getirmektedir.

Çoban ve çobanlık kültürü çerçevesinde pek çok efsane, menkıbe ve atasözlerinin oluştuğu dikkati çeker. Bunlardan biri, Çolpon Yıldızı olarak bilinen Venüs gezegeninin, *Çoban Yıldızı*’na dönüşmesidir. Bu yıldız, kuzey yönünde sabit kaldığı için en eski çağlardan beri yön bulmada bir işlevselliği vardır. Böylece bu gezegen halk arasında koyun ve keçi güdenlerin yani çobanların işini gören bir yıldız gibi algılanmıştır. Böylece Çolpon sözcüğü de Çoban’a dönüşmüştür. Nitekim Türk dillerinden Kumukça’daki *Çolpan tuvdu tan kattı* (Çolpan doğdu tan attı) ve Karaçay Balkarcasında *Çolpan çıkmay tan atmaz* (Çolpan çıkmayınca tan atmaz) deyimleri, şüphesiz Çolpan’ın sadece Türkiye Türkçesinde değil, diğer Türk dillerinde de zaman belirleyici olduğunun işareti olmalıdır³⁷. Kazakçada söz konusu yıldız Şolpan Cıldızı ve Kırgızca’da Çolpon Cıldızı dendiği görülür. Ayrıca koyunun piri olarak Çolpon Ata kabul edilir. Bu bağlamda Kırgızistan’da İskiköl vilayetinin (oblast) merkez kazası Çolpon-Ata adını taşır. Bütün bunların yanında, zaman kavramının hayvanlarla özdeşleşmesi ve 12 hayvanlı Türk takviminde yılların *Koy Yılı / Koyun Yılı, Yılan Yılı, İt Yılı* gibi adlar taşıması, zaman diliminin

33 Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları, I, Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 140-144.

34 1540 tarihinde Bozulus ve Bozulus’a dahil Dulkadirli Türkmenleri’nden âdet-i çobanbeyi adı altında alınan vergi toplam 399,652, Karaulus’tan 416,947 ve Şam Türkmenleri’nden 40,000 akça idi (Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 143-144).

35 Çobanbeyi Derviş’in mîriye yani hazineye ait çobanbeyi vergisinin tahsili, tahsil edilen verginin Diyarbakir hazinesine teslimi ve görevine dışarıdan hiç bir müdahalenin olmaması ile ilgili Diyarbakir beylerbeyisine ve defterdarına 12 Ramazan 1022 (26 Ekim 1613) tarihli hüküm (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BA], *Mühimme Defteri [MD]*, nr. 80, 152 / 391); konuyla ilgili aynı tarihte ve aynı mealde Eğin zabiti Mustafa ve Nusaybin zabiti Ali’ye hüküm (BA, *MD*, nr. 80, 152 / 392).

36 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, D. 10022.001, 2a.

37 Hatice Şirin User, “Çolpan ‘The Planet Venus’ in Turkic”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 19 (Kraków 2014), 169-178.

oluşum sürecinde ve yayılmasında göçebeliğin ve bu bağlamda çoban ve çobanlık mesleğinin oynadığı rolü gösterir.

İnsanlık tarihiyle eşdeğer olduğu söylenen çobanlık mesleği, yöneticilik, sorumluluk ve korumacılık anlamında peygamberler mesleği olarak da bilinir. Bu bağlamda Hz. Peygamber on yaşlarında iken kalabalık bir aileye sahip bulunan amcası Ebû Tâlib'e yardımcı olmak amacıyla bir süre çobanlık yapmıştır. Peygamberliği döneminde O, bu hatırasına atıfla "Hiçbir peygamber yoktur ki, koyun gütmüş olmasın" buyurmuştur. Etrafında bulunan sahabîlerin "Siz de mi koyun güttünüz yâ Resûlallah?" şeklindeki sorusu üzerine "Evet. Ben de Mekkeliler'in koyunlarını güttüm" cevabını vermiştir. Diğer bir rivayete göre Hz. Peygamber bir gün bazı sahabîlerle birlikte kıra çıkmışlardı. Bir yerde misvak ağacı meyvesi toplamaya başladılar. Bu sırada Resûlullah (s. a. v.): "Size bu yemişin en kararmış olanlarını tavsiye ederim. Çünkü kararmış olanlar en lezzetlisidir. Ben bunu koyunları güderken öğrenmiştim" buyurdu. Sahabîler: "Yâ Resûlallah! Siz de mi koyun güttünüz?" diye sorunca "Evet. Koyun gütmeyen hiçbir peygamber yoktur" cevabını verdi. Yine bir defasında şöyle buyurmuştur: "Mûsâ, peygamber olarak gönderildi, koyun güderdi. Dâvûd, peygamber olarak gönderildi, koyun güderdi. Ben de Ecyad mevkiinde ailemin koyunlarını güderdim"³⁸. Hz. Peygamberin bir hadis-i şeriflerinde devlet başkanı başta olmak üzere yöneticilik ve sorumluluk üstlenen herkesi çobana benzetmesi dikkat çekicidir. O şöyle buyurmuştur: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz yönettiklerinizden sorumlusunuz. Devlet reisi bir çobandır ve idaresi altındakilerden mesuldür. Erkek ailesinin çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Kadın evinin çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Hizmetkâr efendisinin malının çobanıdır ve yönettiklerinden sorumludur. Netice itibarıyla hepiniz çobansınız ve hepiniz idareniz altındakilerden mesulsünüz"³⁹.

Bu anlayış çerçevesinde hükümdarlar ve liderler de milletin idaresi ve iaşesinden sorumlu oldukları için birer çoban addedilmişlerdir. Bu hususta Osmanlı tarihinden vereceğimiz bir örnek, bu hususun anlaşılmasına oldukça yardımcı olacaktır. Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey vefat ettiğinde Orhan Gazi ile karındaşı Alâaddin Paşa arasında bir konuşma geçer ve bu konuşmada Orhan, kardeşi Alâaddin'e tahta geçmek hususunda ne buyurursun diye sorar. Bunun üzerine Alâaddin Paşa: "Bu vilâyet Hakk'undur. Buna bir çobanlık etmeğe pâdişâh gerek. Bu vilâyetün hâlini göre ve gözede ve başara. Ve hem pâdişâhlık etmeğe esbâb (mal) dahi gerek. İmdi esbâbı oldur kim bu yundlar pâdişâhun ola. Ve hem koyunlar dahi bile. Zîrâ şölen esbâbıdır. İmdi bizüm miras edecek nemüz var kim kısmet edevüz" der. Bu sözler üzerine Orhan Gazi, Alaâddin Paşa'ya: "Gel imdi ol çoban sen ol" demesi üzerine Alâaddin Paşa da: "Kardaş! Atamızın du'âsı ve himmeti kim senüniledür. Anuniçün kim kendi zamanında bu askeri sana koşmuşıdi. İmdi çobanlık dahi senündür dedi. Ve hem bu cem olan azîzler ve bu sözü kabul edüp müvecceh gördüler". Bunun üzerine Orhan Gazi: "İmdi sen bana paşa (vezir) ol" ifadesinde bulununca, Alâaddin Paşa bunu da kabul etmeyerek sadece Kite Ovası'nda Fodura adlı köyün kendisine verilmesini ister. Bunun üzerine Orhan Alâaddin'e bu köyü verir⁴⁰. Osmanlı tarih yazarları tarafından saltanat-memleket meselelerinde örnek ve ibret alınması gereken bir davranış olarak gösterilen bu meşverette, çobanlık mesleğinin en üst düzeydeki yöneticilikle eş değer tutulması, kelimenin o dönemdeki anlamını ve önemini göstermesi bakımından önemlidir⁴¹. Bu bağlamda çok eskiye dayanan gelenekler uyarınca Osmanlı hükümdarları, sürüsünü yani reayayı himaye

38 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ* (nşr. İhsan Abbâs), Beyrut 1388/1968, I, 125-126; Casim Avcı, *Muhammedü'l-Emin: Hz. Muhammed'in Peygamberlik Öncesi Hayatı*, İstanbul 2008, s. 94-95.

39 Buhârî, *el-Câmiü's-sahîh*, "İstikrâz", s. 20; *Hadislerle İslâm* (ed. Mehmet Emin Özafşar ve diğer.), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013, III, s. 97.

40 *Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-0502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 51-52.

41 Necdet Öztürk, *14-15. Asır Osmanlı Kültür Tarihi Devlet Düzeni Sosyal Hayat*, İstanbul 2014, s. 14.

ve doğru yolda onlara rehberlik eden çoban olarak tanımlanıyordu. Uygulamada bu kavram, sultanın, reayanın içinde bulunduğu koşullarla yakından ilgilendiğini göstermek amacıyla bir dizi koruyucu önlemi yansıtmaktaydı. Böylece Osmanlı sultanları kitlelere, her çeşit zulüm ve haksızlığa karşı nihâf koruyucularının sultan olduğu mesajını vermeye çalışıyordu⁴².

Netice olarak şu hususları söylemek mümkündür. İnsanlık tarihi kadar eski olan çobanlık mesleğinin ortaya çıkışında ve oluşumunda göçebeliliğin önemli bir rolü vardır. Bu bağlamda insanoğlunun hayvanları gözlemlemesi, takip etmesi, avlaması ve nihayetinde evcilleştirmesi sürecinde çobanlık mesleğini kazandığı söylenebilir. Ancak bu meslek bağlamında başlangıçta çobanlığı ifade etmek için genel bir terim oluşmadığı ve koyun, sığır, at ve deve çobanları için farklı terimlerin oluştuğu dikkati çekmektedir. Bunun en önemli sebebi, söz konusu hayvanların birbirinden farklı fizikî yapıya ve hareket kabiliyetine sahip olması ve ayrı ayrı yerlerde yayılmaları olmalıdır. Tabii olarak bunda söz konusu hayvanların farklı zamanlarda evcilleştirilmiş olmasının da rolü vardır. Bu bağlamda Türk dillerinde her tür evcil hayvanın güdücülere için çoban anlamında kullanılan sözlerin aynı veya birbirine benzer sözler olduğunun altını çizmek gerekir.

Bütün hayvan güdücülere ve sürücülere için kullanılan çoban sözünün Farsça'dan Türk dillerine 11. yüzyılda girdiği anlaşılmaktadır. Hayvanların dilinden anlayan ve onlarla âdetâ bütünleşen çoban, usta-çırak ilişkisine benzer bir şekilde, göçebe ailelerde tecrübe ve birikimlerin nesilden nesile aktarılması ve yerinde yapılan gözlem, tespit ve uygulamalarla yetişir. Bu tecrübe ve birikimle çobanın en önemli görevi, şüphesiz hayvanları idare etmektir. Onun hayvanları idarede uyguladığı sisteminin başında seslenme gelir. Türk dillerinde birbirine yakın veya benzer olduğu görülen seslenme sözcükleriyle çoban ve hayvanlar arasında bir iletişim ağı kurulur. Böylece hayvanın ve hayvan sürüsünün hareket etmesi, gelmesi, durması ve yön değiştirmesi sağlanmış olur. Ayrıca çoban, hayvanların iğdiş edilmesi (eneme), yavrulaması, kırılması, hastalıklarının tedavisi gibi konularda geleneksel bilgi ve birikimi de olan bir kişidir.

Çobanlık, sadece insan-doğa ve hayvan arasında değil, sürüsündeki hayvan sahipleriyle iletişim ve sosyal ilişki kuran ve bu bağlamda toplum nazarında itibar edilen ve güvenilen bir meslektir. Bu bakımdan çoban adının hususi ad, unvan, lakap veya sıfat olarak kişilere, göçebe gruplara ve hatta beylik mesabesindeki devletlere verilmesini, terimin ihtiva ettiği itibar ve güven anlamlarında aramak gerekir. Çobanlığın, yöneticilik, sorumluluk ve korumacılık anlamında peygamberler mesleği olarak görülmesi ve hükümdarlar ile liderlerin, milletin idaresi ve işesinden sorumlu olmasından dolayı birer çoban addedilmesi, hem terimin anlam genişliğini hem de mesleğin önemini gösterir.

42 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1300-1600*, (trc.Halil Berktaş), İstanbul 2000, I, s. 53.